

Lechosław Jocz

Wuwiće mjezysłowneho sandhija w delnjoserbskich a přechodnych dialektach na pozadku sociolinguistiskich změnow

Zawod

W předležacym nastawku chcu so ze zwiskami mjez wuwićom mjezysłowneho sandhija w delnjoserbskich a přechodnych dialektach a sociolinguistiskej situaciju serbsčiny w tutych narěčnych teritorijach zaběrać. Při tym wobmjezuju so na spěwnosć wuzwukowych obstruentow we wonkowym sandhiju před sonorantami (na př. *pjas jo*, *wóz jo*). Změny sandhija jako tajke sym wobšěrnje wopisał w nastawku, kiž je we wobłuku sobudźěła w Fonetiskej komisiji Mjezynarodneho komiteja slawistow nastał a kotryž wuńdže w projektowym zběrniku.¹ W mjenowanym nastawku sym jenož na kromje eksistencu wěsteje korelacije mjez wobjednanymi fonetiskimi procesami a wuwićom dwurěčnosće naspomnił a separatny přinošk k tutej problematice slubił.²

Přehlad literatury a dotalnych wuslědkow

Wobšěrny kritiski přehlad literatury sym w naspomnjenym nastawku předstajił, tu chcu so jenož na najrelewantniše přinoški a za předležacy přinošk najwažniše aspekty wobmjezować. Jako přeni je so z problematiku mjezysłowneho sandhija w serbskich dialektach w separatnej publikaciji Adam Tomaszewski zaběrał. Pólski wědomostnik wobkedźbuje w swojim přinošku wobchowanje spěwnosće w absolutnym wuzwuku a mjezysłownym sandhiju před sonorantami a wobhladuje wobaj zjawaj we wzajomnym zwisku. Tomaszewski prawje zwěsći charakter delnjoserbskeho sandhija (etymologisce resp. fonologisce spěwne wuzwukowe konsonanty wobchowaja spěwnosć, njespěwne – hač na sporadiske njesystematiske wuwzaća – wostanu njespěwne: *wóz jo* [wɛz jɔ] ↔ *pjas jo* [pjas jɔ]), byrnjež diachroniska intepretacija někotrych faktow njezbožowna była. Wobchowanje spěwnosće w absolutnym wuzwuku a w sandhiju před sonorantami wopisuje jako fakultatiwne, znajmjeńša we wjetšinje přepytowanych wsow, hdžež je wón tutón fenomen wobkedźbował. Dalši za nas relewantny wot Tomaszewskeho naspomnjeny problem wobsteji w tym, zo je stopjeń wobchowanja spěwnosće we woběmaj pozicijomaj sylnje diferencowany. Pólski rěčespytnik wobkedźbuje wulke rozdźěle mjez jednotlivymi wsami kaž tež mjez jednotlivymi idiolektami we wobłuku jedneje wsy.³ Na kóncu formuluje wón dosć pesimistisku konkluziju:

Niestety zmapowanie jakości wygłosu nie będzie nigdy dokładne, ponieważ nawet na terenie tej samej wsi jedni absolutny wygłos udźwięczniają, inni ubezdźwięcz-

¹ L. Jocz, *Rozwój sandhi w dialektach łużyckich w XX wieku* (w ćišću).

² Na tutym městnje chcu so Serbskemu institutej w Budyšinje za měsacny stipendij w januaru 2012 podzakować. Předležaca analiza je w běhu mojego přebywanja w Institučce nastala.

³ A. Tomaszewski, *Z zagadnień łużyckiego „sandhi“*, Poznań 1939, s. 45–46, 48–51.

niają. Zresztą słabiutkie tętno życia narodowego i szybko postępujący proces germanizacji na Dolnych Łużycach, gdzie głównie spotykamy się z dźwięcznym wygłosem, może już nie zdążyć doprowadzić do całkowitego zwycięstwa typu ubezdźwięczniającego.⁴

Wopisanje Tomaszewskiego ma so jako dynamiske charakterizować. Wone pak bohužel njewobsahuje žane statistiske ani ličbowe daty.

Frido Michałk přewjedže jako přeni wobšerne terenowe slědženja, kartografuje staw sandhija w serbskich dialektach, předstaja hranicu mjez deljno- a hornjoserbskim typom sandhija a poda při tym procentowe daty za kóždu z přepytowanych wsow. Nimo toho spyta wón staw w serbskich narěčach na šěršim wšosłowjanskim a konfrontowacym pozadku předstajić.⁵ Dalšu analyzu wobchowanja spěwnosće obstruentow we wuzwuku a w mjezysłownym sandhiju před sonorami prezentuje Helmut Faska w 13. zwjazku Serbskeho rěčneho atlasa (SRA).⁶ Material z wjetšeje ličby wsow dowoli awtoorej, Michałkowu izofonu mjez delnjoserbskim a hornjoserbskim sandhijom korigować a teritorij delnjoserbskeho sandhija, hladajo na stopjeń wobchowanja spěwnosće w nas zajmowacej poziciji, do mjeńšich teritorijow dźělić. Dyrbi pak so prajić, zo faluja za wjele dypkow relevantne dokłady a za někotre dalše njeje jich ličba spokojaca, na což awtor sam skedźbnja.⁷ Wobaj přinoškaj pak skičatej konkretne ličbowe daty, bjez kotrychž njebý moje přepytowanje w tajkej formje móžne było.

Chcu tu skrótka na rozdžěle mjez Michałkowymi a Faskowymi wuslědkami pokažac. Mamy dohromady 25 dypkow SRA, hdžež je wjace hač pjeć dokładow a kotrež je tež Michałk wobkedźbował. Jenož w štyrjoch z nich je wuslědk we woběmaj publikacijomaj identiski (a to we wšěch padach = 0 %). Rozdžěl wučinja přerěznje 20 %, w ekstremnymaj padomaj je wuslědk pola Michałka wo wokoło 39 % wyši (dypk 2, Smogorjow) resp. wo 90 % mjeńši (dypk 4, Hochoza).

Kaž pola Faski tak tež pola Michałka wobkedźbujemy wulke rozdžěle mjez susodnymi wsami. Chcu tu dwaj reprezentatiwnej přiładow předstajić: W dypku 11 SRA (Janšojce) so fonologiska spěwnosć w mjezysłownym sandhiju před sonorantami docyła wobchowala njeje, w susodnych dypkach 8 (Turjej), 10 (Drjejce), 12 (Rogow) a 13 (Móst) pak je stopjeń jeje wobchowanja wysoki a wučinja 55 %, 100 %, 55 % resp. 33 % (zdałenosć tutych dypkow wot Janšojc njepřekroča pjeć kilometrow). W Mosće wobchowa so spěwnosć w přepytowanej poziciji po Michałkowych wuslědkach w 6,4 % padow, w sewjernje ležacych Janšojcach hižo w 50 % (sic!) a w južnje ležacym Grožišću w 100 % (tež tu jedna so maksimalnje wo pjeć kilometrow). Njehodži so tež žana korelacija mjez dialektom (ani po Mukowym dźělenju, ani po dźělenju na zakładze SRA) a wobchowanjom spěwnosće w sandhiju zwěsćić.

Na rozdžěl wot wopisanja Tomaszewskiego jedna so w padže Michałkoweho přinoška a Serbskeho rěčneho atlasa wo statiskej wopisanju. Wonej bazěrujetej na idiolektach rěčnikow, kotřiž su sej serbsčinu hišće w 19. lěstotku přiswojili. Michałk drje na-

⁴ A. Tomaszewski, op. cit., s. 57.

⁵ S. Michałk, *Zur Frage des sorbischen Sandhi (Satzphonetik)*, w: Zeitschrift für Slawistik 9 (1964) 2, s. 221–240; F. Michałk, *Über das sorbische Sandhi*, w: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 5 (1965), s. 355–360.

⁶ H. Faßke (wobdź.), *Sorbischer Sprachatlas 13. Synchronische Phonologie*, Bautzen 1990, s. 238–246.

⁷ Op. cit., s. 242, 246.

spomni w zawodze wěste powšitkowne „zeslabjenje spěwnosće“⁸ pola młódsch rěčnikow, w swoim přepytowanju pak wón jenož staršu generaciju wobkedžbuje (<1890). Tež w SRA so w zwisku z absolutnym wuzwukom wo starobnych rozdžělach rěči⁹, ale podača w nim bazuja na idiolektach informantow tehdyšeje najstaršeje generacije. Individualna diferenciacija so we wobemaj padomaj hač na drobne přispomnjenja praktisce docyla njewobkedžbuje.

Zwisk mjez starobu informanta a wobchowanjom spěwnosće w absolutnym wuzwuku běše při tym hižo dawno prjedy znaty.¹⁰ Wulke prašenje je, hač běše w tajkej situaciji statiske wopisanje zmysłapohne resp. woprawnjene abo hač je scyla možno było, na zakładze njedynamiskich wuslědkow t. mj. delnjoserbski etymologiski sandhi jako wosebity sandhijowy typ předstajeć.

Wuslědki načasnych slědzenjow w přirunanju z dotalnymi přinoškami

Najprjedy chcu skrótko wuslědki swoich slědzenjow referować. Za přepytowanje sym scěhowace wsy wubrať: Depsk, Dešno, Drjejece, Hochoza, Rowno, Trjebin, Turjej a Wjerbno. Tajki rozsud měješe dvě hłownej přičinje. Sprěnja sym so na wsy z wysokim podžělom wobchowanja spěwnosće w mjezysłownym sandhiju před sonorantami pola Michałka a resp. w SRA orientował. Zdruha móžachu jenož tajke wsy do prašenja přińć, w kotrychž je so serbsčina hač do našeho časa wobchowała a hdžež maja wotpowědne narěče po wobjimje a kwalice dosahacu a po móžnosći tež njepřetorhnjenu zwukowu dokumentaciju. Dokładnišu charakteristiku nahrawanjow a metadatow předstajam w horjeka mjenowanym nastawku.¹¹

Wuslědki chcu z pomocu dweju diagramow prezentować. Wobmjezuju so při tym na powšitkowne rezultaty a njepředstajam wuslědki za jednotliwe přepytowane wsy (powšitkowne wuslědki so njerozoznawaja). Chcu tu jenož naspomnić, zo běše ličba dokładow za konkretne dypki w přewažowacej ličbje padow absolutnje dosahaca. W diagramje 1 wotblyšćuje lěwy stolpik zwuraznjeny w procentach stopjeń wobchowanja spěwnosće w nas zajimowacej poziciji we wuslědkach Michałka a resp. abo SRA. Druhi stolpik předstaja wuslědki mojeje analyzy staršich nahrawanjow, kotrež pochadzeja wot informantow, kiž su so hišće w 19. lěstotku narodžili. Tute teksty su z materialom Michałka a Faski zdžěla identiske a zdžěla jemu analogiske. Z tym chcych dotalne wuslědki přepruwować a rólu připadowych a idiolektiskich faktorow postajić spytać. Dohromady reprezentuje tutón stolpik wokoło 200 dokładow. W třecim stolpiku předstajam wuslědki mojich přepytowanjow sandhija pola informantow, kotriž su so w 20. lěstotku narodžili. Ličba dokładow wučini tu wokoło 470.

⁸ S. Michalk, op. cit. 1964, s. 222; F. Michalk, op. cit. 1965, s. 356; přir. R. Marti/B. Andreeva/W. Barry, Korpora bedrohter Sprachen als eierlegende Wollmilchsau. Das Beispiel GENIE, w: *Linguistik online* 39 (2009) 3, s. 142–144.

⁹ H. Faßke, op. cit, s. 238.

¹⁰ Л. В. Щерба, *Восточнолужицкое нарѣчје*, Петроградъ 1915, nowočisć: Bautzen 1973, s. 50, 56; P. Wirth, *Beiträge zum sorbischen (wendischen) Sprachatlas*, Bautzen ²1975, s. 68; A. Schroeder, *Die Laute des wendischen (sorbischen) Dialekts von Schleife in der Oberlausitz. Lautbeschreibung*, Tübingen 1958, s. 26, 29, 32, 33, 37, 40.

¹¹ Jedna so tu wo starše nahrawanja ze Serbskeho instituta w Budyšinje, nahrawanja z korpusa GENIE (rozhłosowe nahrawanja a nahrawanja Jura Frahnowa), nahrawanja Antje Krawcojc, Hélène Brijnen, a moje nahrawanja ze Slepjanskeje wosady z l. 2006.

Rozděl mjez wuslědkami dotalneju slědženjow a mojeje analyzy staršeho materiala je mały (potrjechi to wšě přepytowane wsy; maksimalny rozděl wučini ca. 20 procentowych dypkow). Rozděl je zawěsće jako kombinacija někotrych faktorow nastał. Při rozdělным korpusu přepytowanych nahrawanjow směmy tu – rólu připadoweho faktora wobkedźbujow – na idiolektisku diferenciaciju myslić. Tež wliw fonetiskeje percepcije jednotliwych slědžerjow a jich ewentuelne misnjenja njeje dospołnje wuzamknjeny.

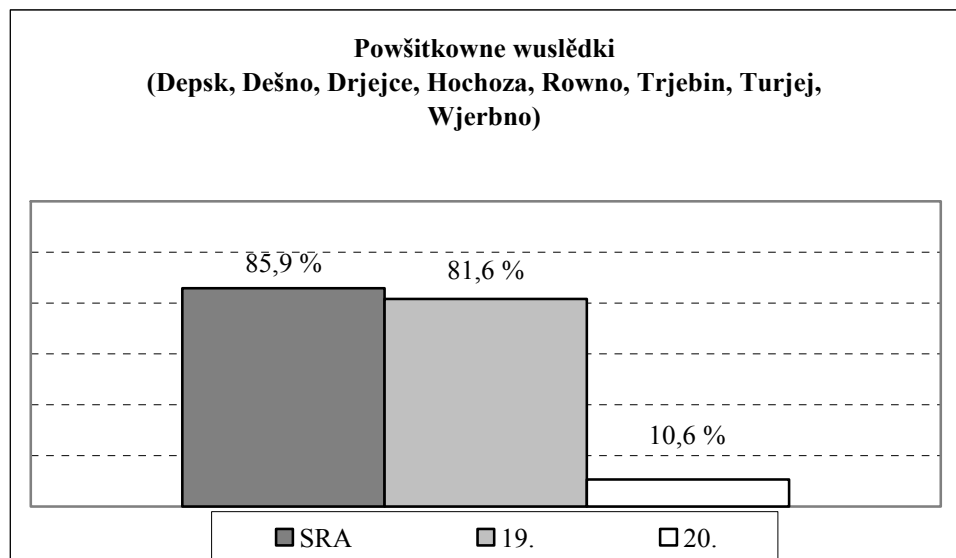

Diagram 1: Wobchowanje spěwnosće w mjezysłownym sandhiju: powšitkowe wuslědky

Rozděl mjez woběmaj skupinomaj informantow (rodzeni w 19. lěstotku ↔ rodzeni w 20. lěstotku) pak je hoberski. Zwěrju sej rjec, zo wobkedźbujemy tu w padže młódsich rěčnikow jenož relikty wobchowanja wuzwukoweje spěwnosće w mjezysłownym sandhiju před sonorantami. Zo njejsu wuslědky hišće niše, je při tym do wěsteje měry zaslužba jednotliwych so wot džensnišeho přerězka wotchilacych informantow. We wjetšinje wobchowanych idiolektow pak je so spěwnosć w nas zajimowacej poziciji jenož marginalnje wobchowala, tak zo nimamy ani wěstosć, hač njejsu wotpowědne dokłady wuslědk sekundarneho zespěwnjenja. Dospołne falowanje dokładow za wobchowanje spěwnosće pola jednotliwych informantow njeběše rědke. Tuž hodži so samo džensa statistisce relewantna individualna diferenciacija wobkedźbować.

W diagramje 2 předstajam stopjeń wobchowanja wuzwukoweje spěwnosće w mjezysłownym sandhiju před sonorantom (y -wóska) we wotwisnosći wot lěta narodženja informanta (x -wóska). Dohromady je so tu 40 idiolektow wobkedźbowalo (znajmjeńša štyri idiolekty za jednu ze sydom tu reprezentowanych wsow).

Jako přeni napadnje tu wězo wurazny spad stopnja wobchowanja spěwnosće w nas zajimowacej poziciji pola młódsich informantow, štož pak běše hižo w přerědnym diagramje jednozmyslnje widžeć a štož njeje hižo trjeba dopokazować. Chcu tu jenož dodać, zo je korelacija mjez woběmaj wariablomaj jara sylna ($-0,84$) a zo jedna so tu wo nima-

le linearny zwisk. Jednotliwe dypki leža w bliskosći trendoweje prosteje, na což jed-
nozmyslnje wysoka hódnota faktora $R^2 (= 0,7)$ pokaza¹².

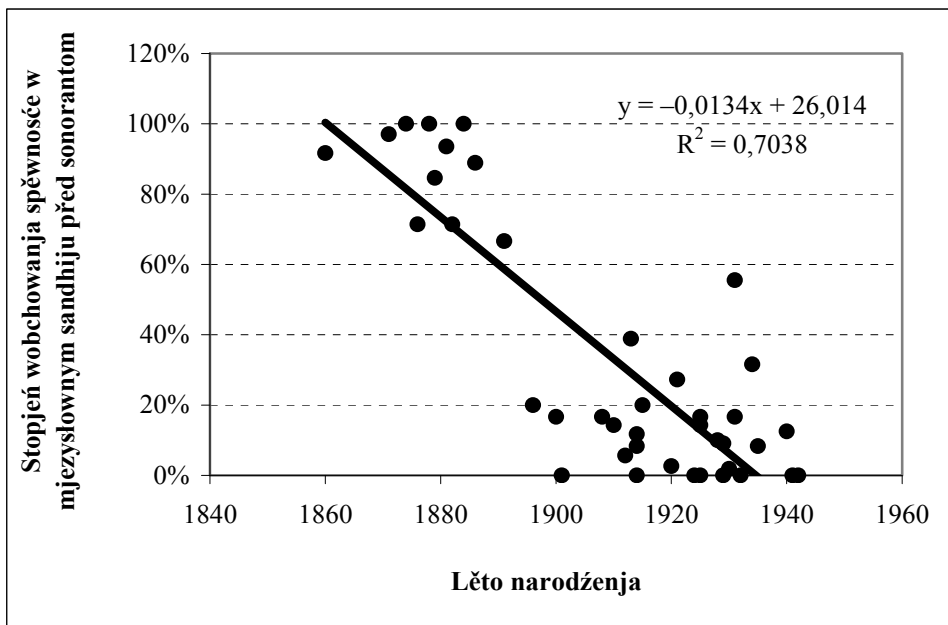

Diagram 2: Wobchowanje spěwnosće w mjezyslownym sandhiju we wotwisnosći wot lěta narodženja informanta

Džakowano tutomu diagrafnej pak móžemy sej tež wuwědomić, na kajke wašnje je pře-
pytowana fonetiska změna wotběžala. Dypki koncentruja so w dwěmaj so njekryjacy-
maj skupinomaj a centralny džěl diagrama z koordinatami (1890–1910, 40 %–60 %) je
dospołnje prózdny. Potajkim njewobkedźbujemy tu běžny přechod wot staršeho stawa
k nowšemu, ale nahły skok wot generacije ke generaciji. Přibližnu mjezu twori tu lěto
1900. W młódšej starobnej skupinje njejsym při tym žadyn dokład za spěwnosć w
absolutnym wuzwuku zwěsćił.

Znjespěwnjenje obstruentow w mjezyslownym sandhiju před sonorantom njeje po
mojim měnjenju separaty a „samostatny“ fonetiski proces. Je to jenož kónčna etapa fo-
netiskeho znjespěwnjenja wuzwukowych obstruentow, kotrež su móhli swoju fonetisku
spěwnosć w datej poziciji džakowano spomóžnym fonetiskim wuměnjšenjam najdlěje
wobchowac. Z teje perspektiwy njeje tak mjenowany „delnjoserbski etymologiski san-
dhi“ žadyn wosebity stabilny typ sandhija, kaž je so w dotalnych přinoškach twjerdziło,
ale přechodny staw. Čehodla mamy tu tajke nahle wuwice, pak wostanje prašenje.

Wěste wurazne fonetiske wosebitosće móža so při rěčnym kontakće jara spěšnje wot
přislušnikow wobeju rěčneju kolektiwow identifikowac a potom wot rěčnikow domino-
waceje rěče wusměšowac a wot nošerjow rěče z nižim statusom jako wjesne a pod.
začuwać. Tajka situacija móže bjezdweła k nahlej zwukowej změnje dowjesć, samo
hdyž njeje dwurěčnosć hišće dawno dospołna. Wobchowanje spěwnosće we wuzwuku

¹² Faktor R^2 pokazuje, kak derje so model (w tutym padže trendowa prosta) k realnje wumě-
rjenym hódnotam hodži.

abo w mjezysłownym sandhiju pak njezda so mi tak napadny wurjekowanski fenomen być, zo by móhl podobny čišć nastać. Tež fonologiska a morfonologiska relewanca spěwnosće w tutej poziciji je poprawom minimalna.¹³ Njewidžu tu potajkim wuměnjnja ani za „wědomu“ změnu, ani za woprawdžity wonkowny čišć němskeho fonologiskeho systema na serbšćinu.¹⁴

Prijedy hač spytam na prašenje wotmołwić, što je k našemu přechodej k njespěwnemu sandhijej dowjedło (a snano do wěšteje měry k znjespěwnjenju wuzwukowych obstruentow docyła?), spytam skrótka wuwěće sociolinguistiskeho statusa delnjoserbšćiny w běhu 19. lětstotka předstajić.

Změny we wobłuku sandhija a rěčnotowaršnostne poměry

Zaměrna antiserbska politika hodži so w Delnjeje Łužicy hižo wot kónca 17. lětstotka wobkedźbować. Wot Wienskeho kongresa pak móže so wo woprawdže rigoroznej rěčneje politice napřečo serbšćinje w Pruskej rěčeć, ke kotrejž słušeše wot l. 1815 teritorij wšěch w předležacym nastawku přepytowanych dialektow. Jedna so tu wězo wo čišć z boka cyrkwe a šule. Nazornje předstajeja wuslědki tutoho čišća ličbowe daty. Tak běše na př. na spočatku 19. lětstotka w Delnjeje Łužicy 49 wosadow ze serbskimi kemšemi, w lěće 1870 jenož hišće 26, a na kóncu tutoho lětstotka jenož 12. Dospołnje zaměrna statna politika běše, serbskich fararjow do němskich wosadow słać a nawopak. Podobne wuwěće wobkedźbujemy we wobłuku šulstwa. W lěće 1872 drje wužiwaše so serbšćina w 64 z 71 šulow Choćebuskeho wokrjesa na zakładnym schodženku serbšćina jako pomocna rěč, dźesać lět pozdžišo pak wučinješe tuta ličba 53.¹⁵ Šulska politika Pruskeje běše po 1815 jednozmyslnje na asimilaciju wusměrjena. Tak cofnychu so na př. w 60tych lětach dwurěčne wučbnicy a serbska wučba čitanja. W l. 1888 so na Choćebuskim gymnaziju samo fakultatiwna wučba serbšćiny wotstroni. Serbscy wučerjo sćelehru so z wotpohladom do němskich kónčin. Symboliski je tu apel šulskeho rady, Eduarda Bocka, z kotrymž je so wón na wučerjow wobrocił: „Sie müssen helfen, die wendische Sprache zu Grabe zu tragen.“¹⁶ W tutym zwisku dyrbi so hišće na to skedź-

¹³ Fonetisce njewukubłani Polacy njepytaju analogiske rozdžěle w mjezysłownym sandhiju mjez rěčnikami ze wšelakich regionow Pólskeje, přir. K. Nitsch, *Polska fonetyka międzywyrazowa*, w: *Wybór pism polonistycznych. Tom IV. Pisma dialektologiczne*, Wrocław-Kraków 1958, s. 281–282. Znajdu to tež ze swójskich nazhonjenjow.

¹⁴ Wo wliwje němčiny na spěwnosć w słowjanskich dialektach hlej na př.: Z. Sobierajski, *Podsumowanie badań nad nagraniami reliktyw gwar kaszubskich Słowińców*, w: *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*, red. J. Zieniukowa, Warszawa 1997, s. 63, 66; tež tón, *Proces wymierania języka na przykładzie dialektu Słowińców nad Bałtykiem*, w: *Slavia Occidentalis* 34 (1977), s. 111; L. Jocz, *Wpływ fonetyczny i fonologiczny języka niemieckiego na łużycczyznę i kaszubszczyznę w kontekście słowiańskim. Wybrane problemy w aspekcie porównawczym*, w: *Acta Cassubiana* XIII (2011), s. 81–82, a tam podatu literaturu.

¹⁵ P. Kunze, *Die Sorbenpolitik in der Ober- und Niederlausitz vom Wiener Kongress bis zum Ersten Weltkrieg*, in: *Zwischen Zwang und Beistand. Deutsche Politik gegenüber den Sorben vom Wiener Kongress bis zur Gegenwart*, Hrsg. E. Pech und D. Scholze, Bautzen 2003, s. 13–38; přir. hišće P. Kunze, *Die preußische Sorbenpolitik 1815–1847. Eine Studie zur Nationalitätenpolitik im Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus*, Bautzen 1978, s. 83–94.

¹⁶ J. Šořta, *Geschichte der Sorben. Band 2. Von 1789 bis 1917*, Bautzen 1974, s. 178.

bnić, zo je runje 19. lětstotk dospołnu šulsku winowatosć a wotpowědne zakonske ramiki přinjesl.

W šěršej politiskej perspektiwje wobhladowachu so Serbja po nastaću Reicha jako podhladni a potencielni statni njeprěčeljo. W l. 1876 sta so němčina oficialnje z jeničkej zarjadniskej rěču, wot 1877 běše wona jenička rěč tež při sudniskich jednanjach. W l. 1908 zakaza so serbsčina na zjawnych zhromadźiznach.¹⁷

Wuskutki němskeje politiki na sociolinguistiski status delnjoserbsčiny charakterizuje awtor *Geschichte der Sorben* na slědowace wašnje: „Nach 1871 dagegen drängte der Staatsapparat auf den raschen Abschluß der Germanisierung. In dieser Periode fand der historisch notwendige, seinem Wesen nach progressive Übergang zur Zweisprachigkeit bei der erwachsenen sorbischen Bevölkerung seinen Abschluß.“¹⁸ Tak drje je delnjoserbsčina něhdže w tutym času staw *dwurěčnosće dorosćenych* docpěła. W tutym stadiju wšak njewočakujemy hišće direktny fonetiski wliw, skerje jenož redistribuciju indigenych zwukow.¹⁹ Při tym je powšitkowna ličba Serbow w Delnjeje Łužicy wot l. 1858 ze 76 400 do l. 1900 na 36 000 spadnyła.²⁰ Wšitcy serbskorěčni wobydlerjo Pruskeje, kiž su kónc 19. lětstotka žiwi byli, su antiserbsku politiku po l. 1815 wot džěcatstwa dožiwili.

Jara nadrobne informacije k tehdyšemu stawej a statusej serbsčiny w jednotliwych wosadach a wsach skića nam Arnošta Mukowa statistika. Tak wopisuje Muka situaciju w Slepjanskej wosadze na scěhowace wašnje: „Wot tych 3136 Serbow wosady němski njerozumi na 500, němski rěčeć njemóže na 1000 a běžnje so zrěčeć nimale žadyn.“ A „W šulach so po móžnosći němski wučić; jeno z małymi nowotnje přistupjenymi rěči wučef hišće z wjetša serbski. W nowišim času je Lěhnicke knježefstwo serbske pisanje zakazało a serbske čitanje wobmjězowało na wyššu rjadownju a na jenu hodžinku za tydźen [...].“²¹ Muka přispomni k tomu, zo sćełe šulska administracija do Slepoho z wotpohladom němskorěčnych wučerjow.²² Wo situaciji w Turjeju čitamy scěhowace: „W Tureji maš 838 dušow, mjez nimi 20 Němcow (wyšši hajnik, hólnik, korčmaf), kotřiž pak tež nimale wšitcy serbscy rěča. Džěći su wšě serbske. – Turejscy a Tornojscy wědža pak tež trochu běžnišo němski rěčeć hač družicy wosadnicy.“²³ W šulach so wuwučuje němsce z pomocu serbsčiny, w nišich rjadownjach wjace, we wyšich mjenje. Serbsce so podawaja hłowne džěle křesćanstwa a kěrlušy. Džěći čitaja kóždy sobotu ze serbskeje biblije.²⁴ Wo situaciji we Hochožanskej wokolinje zhonimy wot Muki scěhowace: „Mjez tymi 1138 wobydlerjemi namaka so wokoło 100 Němcow abo tajkich, kiž maju so k Němcam, ale nimale wšitcy rozumja a powědaju tež serbski. Džěći němskich staršich rěča a čitaju pak wšě serbski runje tak derje kaž němski [...].“²⁵ Status serbsčiny w šuli je samsny kaž w Turjeju.²⁶ Rěčne poměry w Drječach so zaso na tajke wašnje charakterizuja: „W Drejcach je jena swójba (hajnik) cyle němska, nimo teje 4 mužowje,

¹⁷ Th. Pastor, *Die rechtliche Stellung der Sorben in Deutschland*, Bautzen 1997, s. 17–19, 22–24.

¹⁸ J. Šořta, op. cit., s. 177.

¹⁹ E. Haugen, *The Analysis of Linguistic Borrowing*, w: *Language* 26 (1950) 2, s. 217.

²⁰ P. Kunze, *Die Sorbenpolitik in der Ober- und Niederlausitz ...*, s. 34.

²¹ A. Muka, *Statistika lužiskich Serbow. Wobličjenje a wopisanje hornjo- a delnjołužiskeho Serbowstwa w lětach 1880–1885*, Budyšin 1884–1886, s. 233.

²² A. Muka, op. cit., s. 234.

²³ A. Muka, op. cit., s. 40.

²⁴ A. Muka, op. cit., s. 39.

²⁵ A. Muka, op. cit., s. 46–47.

²⁶ A. Muka, op. cit., s. 47.

kotříž maju serbske žony, tak zo su džěci serbske ... wuči so we nich kaž wokoło Picnja z pomocu maćefneje řeče. Bibliske hrónčka pak wuknu džěci w šuli jenož němske, na paćerjach serbske.²⁷ Tež we Wjerbnje serbščina absolutnje dominuje: „Němcow je mjez nimi jara mało; woni su z němskich stron přičahli a nimale wšitcy tež serbski nawukli, tak zo je tam lědma 10 ludźi, kotříž serbski njerozumja.“²⁸

Móžemy z toho wuchadžeć, zo běše serbščina w času Mukowych slědzenjow jenički komunikaciski srědk we wobłuku swójby kaž tež (znajmjeńša) dominowaca řeč we wjesnym žiwjenju, tak zo ju samo připućowani Němcy a jich džěci nawuknychu. Doroscěni, znajmjeńša přislušnicy srjedźneje a mlódšeje generacije, němčinu na wěstym komunikaciskim niwowje wobknježachu, po Mukowych podaćach pak běše jich kompetenca hišće wobmjelowana (we wšelakich wsach we wšelakej měrje). Tehdyše džěci su bjezdweła hišće jednorěčne wotrostli a hakle přez šulsku wučbu němskorěčnu kompetencu docpěli, kiž njeběše zawěsće niska. Přislušnicy generacije, rodzeneje wokoło 1880, su w mladosći hišće relatiwnu serbsku jednorěčnosť we wšědnym žiwjenju dožiwili, a su potom přez inerciju a přiwšěm wobmjelowaneje němskorěčneje kompetency dla w swojich swójbach dale serbsce řečeli. Na přeni napohlad běše status serbščiny w tutym času hišće jara dobry. Jeli pak wobkedžbujemy dominantnu towaršnostnu poziciju němčiny, dyrbymy tu spočatki ekstensiwnje dwurěčnosť widžeć, kiž je wuměnjnje za přechod k jednorěčnosťi.

Cyła generacija, kiž je so w 20tych a 30tych lětach a na spočatku 40tych lět 20. lětstotka narodžila a je hišće wysoku resp. dospołnu serbskorěčnu kompetencu docpěla, njeje pak serbščinu dale dała. Jich džěci nimaja zwjetša ani rudimentarne znajomosće serbščiny a serbsce docyła njerozumja. W interviewach z přislušnikami poslednjeje serbskorěčneje generacije husto zhonimy, zo su jich starši (rodzeni někak w přenimaj dekadomaj 20. lětstotka) z nimi doma serbsce a němsce řečeli. Porjad wobeju řečow je čezko postajić, naskerje wobsteješe tu hižo wědomy čišć, němčinu nałožować. Džědojo a wowki, rodzeni w poslednimaj dekadomaj 19. lětstotka, pak su z wnučkami hišće zasadnje serbsce řečeli (druhdy zhonimy, zo su sej to wot nich eksplicitnje žadali). Jako přikład podam tu wotrězk z interviewa ze sotromaj z Rownoho (1931, 1941): „Naša wowka [mać] nó jo, ta stara mać [jo] ta njejo z nami nimske pojedala, wóna jo nam prajiła, wy sćo serske džěci a wy móžoćo serske ze mnu pojedac [...] ale my smy serske a nimsce (sic!) z njeje (sic!) pojedali [jo z mamu smy nimske a papu tež, aby mać jo će...] ale tež serski [jo, aby ta jo teš čće prajiła, ze mnu musyćo serske hulicować.“ Róla serbščiny je so za poslednich serbsce řečacych z časom na potajnu řeč (na př. napřećo džěćom) wobmjelowala. Generacija wróćicy 19. a 20. lětstotka běše potajkim přenja, kiž je němčinu znajmjeńša jako fakulatiwnu swójbnu řeč přiwzała. Jeje němskorěčna kompetenca je dyrbjała hižo dosć wysoka a za wšě relewantne žiwjenske wobłuki dosahaca być. Za delnjoserbske a přechodne dialekty započa so wot spočatka 20. lětstotka přechod wot stawa dwurěčnosťe doroscenyh k stawej dwurěčnosťe džěci. Wažny kritiski dyk běchu tu wěsće podawki Přenjeje swětoweje wójny.

Stopjeń dwurěčnosťe serbskeho wobydlerstwa a w zwisku z nim realna prawděpodobnosť němskeho wliwa na fonologiski system serbščiny w staršim času wšak njesmě so na žadyn pad nadhódnoćić. Wujasnjowanje wšěch historiskich fonetiskich změnow přez řečny kontakt je w poslednim času wěsta řečespytna moda, kotraž pak

²⁷ A. Muka, op. cit., s. 48.

²⁸ A. Muka, op. cit., s. 80.

dowjedže hustodosć k njerealistiskim a dwělomnym hypotezam.²⁹ Wočiwidny časowy zwisk mjez wuwicom ekstensiwnje dwurěčnosće w zažnej starobje a sčehowacym zawjedženjom němčiny jako alternatiwnje řeče w swójbnej komunikaciji na jednej stronje a nahlej změnu we wobłuku sandhija na druhej pak njezda so připad być. Nahłosć tutoho procesa njehodži so ani jako spontana nutřkowna ani jako přez ryzy wonkowny čišć nastata fonetiska změna sama wujasnić. Jedna so tu najskerje wo njewědomo přenjesenje drobneje wurjekowanskeje wosebitosće němčiny do serbšćiny, kotrež žadaše sej po mojim měnjenju wobknježenje němskeje řeče jako druheje maćernej a nic – kaž dotal – cuzeje řeče. Přechod k dospołnej dwurěčnosći – kiž běše wuslědk dolhotrajnych politiskich a towaršnostnych procesow – je so na tajkim cyle njewočakowanym městnje wujewiła a so na tajke wašnje sam dokumentowała.

²⁹ Kritiske přispomnjenja přečiwo tajkemu nastajenju formuluje na př. F. Michalk, G. Schaar-schmidt, *Aspirated Stops in Sorbian and German. Germano-Slavica, A Canadian journal of Germanic and Slavic comparative studies, Spring 1978, Vol. II, № 5, 33–352 (rec.)*, w: *Lětopis A 26 (1979) 2*, s. 193–194; hlej tež L. Jocz, op. cit., s. 67–83.